

ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

С. Максимов, професор НЮА України

Філософсько-правова концепція вічного миру Канта і сучасність

Кантівська концепція «вічного миру» і союзу держав є яскравим підтвердженням справедливості відомого положення: «Немає нічого практичнішого доброї теорії». Створена великим філософом, який пішов з життя двісті років тому, згадана концепція тривалий час вважалася втіленням прекрасного, але далекого від життя ідеалу, створенням лише чистої теорії. Однак сьогодні вона розцінюється зовсім інакше, а саме — як проект, з яким за глибиною думки і реалізмом нічого не може бути поставлено поряд. Невипадково сучасне значення цього проекту активно обговорюється такими всесвітньо відомими філософами права, як Ю. Габермас¹, О. Гьофе², В. Керстинг³, Дж. Роулс⁴ та ін. Певну увагу вченню Канта про вічний мир приділено російськими юристами і філософами (С. Алексєєв⁵, Є. Винокуров⁶, Н. Мотрошилова⁷). На жаль, українські вчені залишають це питання без належної уваги.

¹ Див.: *Хабермас Ю.* Кантова идея вечного мира – из 200-летней исторической перспективы // Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории. – СПб., 2001. – С. 277–332; *його ж.* Спор о прошлом и будущем международного права. Переход от национального к постнациональному контексту // Вопросы философии. – 2004. – № 3. – С. 12–18.

² Див.: *Гьофе О.* Світова республіка як мінімальна держава // Гьофе О. Розум і право. – К., 2003. – С. 89–116.

³ Див.: *Kersting, Wolfgang.* Wohlgeordnete Freiheit: Immanuel Kants Rechts- und Staatsphilosophie. – Frankfurt a.M., 1993.

⁴ Див.: *Rawls, John.* The Law of Peoples // (Eds.) Shute S., Hurley S. On Human Rights. The Oxford Amnesty Lectures. – N.Y., 1993. – P. 41–82.

⁵ Див.: *Алексєєв С. С.* Самое святое, что есть у Бога на земле. Иммануил Кант и проблемы права в современную эпоху. – М., 1998.

⁶ Див.: *Винокуров Е. Ю.* На пути к вечному миру: философия Канта в современных дискуссиях о глобальном политическом устройстве. – Калининград, 2002.

⁷ Див.: *Мотрошилова Н. В.* Идеи единой Европы: философские традиции и современность // Вопросы философии. – 2004. – № 11. – С. 3–18; № 12. – С. 3–18.

Як відомо, остаточним оформленням кантівської концепції є трактат «До вічного миру» (1795), хоча окремі положення було викладено в роботах «Ідея загальної історії у всесвітньо-громадському плані» (1784), «Критика сили судження» (1790), «Про приказку...» (1793), «Метафізика звичаїв» (1797). При цьому в Канта проблеми миру і права перебувають у тісній єдності. Сама ідея «вічного миру» з'являється як стан звільнення від війни і впровадження панування права й законності. Мир між народами стає необхідною умовою правового громадянського стану суспільства, а правовий громадянський устрій — необхідною умовою вічного миру. Тому кантівська концепція має філософсько-правовий характер: це не просто роздуми над міжнародним правом, а роздуми над міжнародним правовим і мирним співтовариством.

Фундаментальними основами кантівської концепції вічного миру є його філософія права (як частина практичної філософії) з головною ідеєю автономії розуму і теорія суспільного договору. Вчення про самозаконодавство чистого практичного розуму тлумачить легітимність і значущість нормативних висловлювань і законів як наслідок формування їх розумом, надання їм форми загальної значущості, як наслідок їх здатності бути універсалізованими і загальноновизнаними. Практичний розум стикається з двома видами проблем: з проблемою вибору цілей, які він встановлює для себе, і з проблемою вибору зовнішніх дій, які він передбачає здійснити для досягнення своїх цілей. Відповідно і моральна філософія розділяється на доктрину законодавства внутрішньої свободи (етична доктрина) і доктрину зовнішньої свободи (правова доктрина). Основний закон внутрішньої свободи виражається у категоричному імперативі моральності. Основний закон зовнішньої свободи приймає форму категоричного імперативу права, який містить обмеження зовнішньої свободи (зовнішнього свавілля) людини умовами загальності, рівності й взаємності і конститує тим самим умови співіснування вільних індивідів. Правовий закон запобігає будь-якому неуніверсалізованому використанню свободи. Водночас право розуму само по собі непридатне для розв'язання проблеми координації сумісного існування. Необхідний перехід від природного стану до правового стану. Процесуальна природа права розуму виражається в теорії договору, який утворює правову форму суспільного існування.

Взаємозв'язок права і миру виявляється вже в загальній тезі, що ґрунтує теоретичну «чистоту» кантівського проекту: «Я ж зі свого боку маю довіру до теорії, яка виходить з правового принципу, що вказує, якими повинні бути відносини між людьми і державами, і яка

рекомендує земним богам максимум в усіх своїх спорах діяти так, щоб їх вчинки приводили до подібної всезагальної держави народів»¹. У цьому положенні, яке містить категоричний імператив щодо міжнародних справ, Кант постулював не тільки здійсненність міцного довготривалого миру, а й необхідність і можливість «всезагальної держави народів». Цю сторону концепції Канта особливо часто згадують сьогодні, в епоху формування Європейського Союзу, коли мрія великого філософа, що здавалася утопічною, принаймні частково стає явною.

Кантівська «чиста» теорія миру є теорією належного, тому статті договору про вічний мир не зовсім збігаються з тим, що насправді в історії було, є і певною мірою матиме місце (нещирість при укладенні договорів, утручання однієї держави в справи іншої, розходження між мораллю і політикою та ін.). Та попри те, що Кант визнавав відхилення реального досвіду від чистої теорії, він, виходячи з принципу належного і надії щодо здійснення відповідного стану права, стан «вічного миру» розглядав як завдання, яке поступово вирішується і стає чимдалі ближчим до здійснення. Такий характер концепції Канта разом з практичними прогнозами, що нині вже виправдалися, надає змогу зробити висновок про її дивовижний реалізм.

На користь неминучої здійсненності ідеї вічного миру, а також можливості і необхідності утворення союзу держав, їх об'єднання в міждержавну федерацію Кант наводить три види доводів: 1) прагматичний як апеляція до необхідності подолання небезпек, що спричиняють війни, шляхом міцного миру; 2) телеологічний, який виходить з поняття людської природи і загального задуму природи щодо людського роду; 3) деонтологічний, тобто апеляція до «правового принципу», який Кант розуміє широко і докладно роз'яснює.

Правовий довід на користь досяжності вічного миру і союзу держав діє не поза волею окремих людей і людства в цілому, як попередні два, а належить до сфери відносно регульованої і цілеспрямованої, свідомої діяльності індивідів, державних органів і міжнародних організацій. Саме виникнення права, правових регулювальників діяльності є, за Кантом, наслідком, нехай часткового, усвідомлення веління, завдань природи щодо людського роду, а також усвідомлення небезпек, які виникають від непокори подібним велінням.

Тут слід мати на увазі вже не логіку «природи», а логіку права, яка орієнтується на конструкцію суспільного договору. Подібно до того як «насилство, яке народ зазнає з усіх боків, і біди, що виникають від

¹ Кант І. Сочинения в 4-х томах на немецком и русском языках. – Т. 1. Трататы и письма (1784–1796). – М., 1993. – С. 349.

нього, примушуванню його зрештою дійти рішення підкоритися тому примушенню, яке сам розум приписує йому як засіб, а саме: підкоритися публічним законам і перейти до *державно-громадянського* устрою; так само біди, що спричиняють безупинні війни, в яких держави прагнуть гнобити або підкоряти одна одну, примушують зрештою ці держави... перейти, хоч і проти своєї волі, до *всесвітньо-громадянського* устрою...»¹. По суті, Кант уявив собі міжнародну конкуренцію між державами як аналог первинного природного стану, котрий, як вважалось, існував колись між до-соціальними індивідами; і він стверджував, що суспільний договір, за допомогою якого ці індивіди увійшли до національного співтовариства громадян, залишається незавершеним, доки ці громадяни не знайдуть аналогічного виходу з неприборканого *міжнародного* природного стану.

Як відомо, Кант поділяє громадянсько-правовий устрій за суб'єктами на три види: «1) устрій за *правом державного громадянства* людей у складі народу (*ius civitas*); 2) устрій за *міжнародним правом* держав у їх взаємовідносинах (*ius gentum*); 3) устрій за *правом всесвітнього громадянства* (*ius cosmopoliticum*), оскільки людей і держави, що перебувають між собою у зовнішніх відносинах, слід розглядати як громадян загальнолюдської держави. Цей поділ, — слушно додає Кант, — не безпідставний, навпаки, він є необхідним з погляду ідеї про вічний мир»². У часи Канта перші два види правового устрою вже були, нехай частково, реалізовані. А ось третій вид тільки останнім часом частково став реальністю в становленні (у вигляді правової структури об'єднаної Європи), а частково — питанням найближчого майбутнього. Але при цьому третій пункт і логічно, й історично впливає з перших двох: інтеграція держав у більш тісні союзи (за типом федерації або іншого устрою) є результатом багатостороннього розвитку громадянсько-правових форм у всіх їх різновидах (від процесів свідомості, приватних і конкретних дій окремих громадян, договорів держав до створення міждержавних коаліцій, які, нехай і розпадаються, але на певний час є дійовими).

Право всесвітнього громадянства є однією з складових глобального порядку. Аргументація на користь права всесвітнього громадянства здійснюється по двох напрямках. По-перше, по лінії обґрунтування права в цілому з права кожного на ставлення до нього як до мети, а не лише як до засобу. По-друге, з огляду на право володіння землею поверхнею, яке належить усім людям, обмеженість земної поверхні (а відтак, вимушеності людського контакту).

¹ Кант І. Сочинения... — С. 343

² Там само. — С. 373.

Право всесвітнього громадянства доповнює державний та глобальний правовий порядок і є визначною частиною мирової конституції (у широкому розумінні цього терміна). У ньому природжене право людини діє безпосередньо як норма, як основа і масштаб всесвітнього порядку.

Способом теоретичного переходу від права національного й права міжнародного до права космополітичного стає оригінальне кантівське тлумачення поняття «республіка». Це поняття він пов'язує не з формою держави, а з її конституційно-правовим устроєм, що певною мірою відповідає сучасному поняттю «правова держава». У сфері правової держави забезпечується дія принципів «свободи членів суспільства (як людей)», «залежності всіх (як підданих) від єдиного загального законодавства» і «рівності всіх (як громадян держави)»¹. Ці принципи можуть бути експліковані як основні групи прав: а) громадянські права і свободи; б) права-гарантії справедливого судочинства; в) демократичні права.

З погляду кантівської концепції вічного миру республіканізм як правовий внутрішньодержавний устрій є необхідною передумовою, без якої неможливий поступ народів до гарантованого і довготривалого миру між ними, а також до союзу держав, що спирається на право. Кант бачить спорідненість між логікою підкорення закону кожного громадянина держави (логікою республіканізму) і логікою підкорення праву у відносинах між державами, а потім і всередині об'єднаного союзу держав. Але, враховуючи всі труднощі цього процесу, Кант рекомендує не керуватися відразу позитивною ідеєю світової республіки, а спочатку мати на увазі лише негативний сурогат союзу, який відкидає війни, міцно існує і постійно розширяється, який може стримати потік ворожих праву і людині схильностей при збереженні, однак, постійної небезпеки їх вияву. Ці прогнози-застереження Канта збулися. Союз держав виникає не раніше того, як формуються правові держави.

Водночас Кант розкриває і зовсім нову грань вчення про засновану на суспільному договорі правову державу. Правова держава у точному сенсі не може бути реалізована поза співтовариства держав, але тільки в ньому і завдяки йому. Чи можна вважати стан нації правовим, якщо б вона досягла свого добробуту і можливої завдяки цьому правової безпеки шляхом експлуатації інших націй? Тому добробут і демократія у національних масштабах ще не є стійкою ознакою існування правової держави, якщо економічний та політичний прогрес в одному місці приведе до застою чи навіть регресу в іншому місці Землі. А тому правову державу неможливо збудувати чисто партикулярно, уособлено.

¹ Кант І. Вказ. праця. – С. 373–375.

Це можливо лише у союзі держав і націй — і той, хто виступає за громадянську правову державу, завжди сприяє здійсненню проекту всесвітньо-громадянського суспільства.

Таким чином, відтоді, як Кант запропонував свій правовий проект вічного миру федерації народів (*Pax Kantiana*), ні загальна ідея, ні аргументи проти неї, ні філософська теорія, на основі якої цей проект було запропоновано, не застаріли. При цьому його особлива актуальність полягає в тому несподіваному історичному реалізмі, який пронизує ідеалістичну теорію-мрію про вічний мир.

Підтвердженням такого реалізму можна назвати той факт, що на XXII Всесвітньому конгресі з філософії права і соціальної філософії «Право і справедливість у глобальному суспільстві», який проходив у травні 2005 р. у м. Гранада (Іспанія), ідеї кантівського проекту тією чи іншою мірою обговорювались майже у всіх пленарних доповідях.

Знаменним є те, що конгрес відкрився доповіддю видатного філософа сучасності Юргена Хабермаса, яку було присвячено аналізу саме кантівського проекту вічного миру: «Кантівський проект конституціоналізації міжнародного права: чи зберігає він шанс?»¹.

Ю. Хабермас відзначав, що своєю концепцією «космополітичного правопорядку» Кант вийшов за межі міжнародного права, яке залишилося орієнтованим виключно на держави. Але тільки після двох світових війн конституціоналізація міжнародного права еволюціонувала у напрямку до космополітичного права відповідно до накреслювання Канта. Однак з крахом двополосного світового порядку і встановленням США як світового гегемона з'явився альтернативний погляд на світовий устрій. Проект нового ліберального світового порядку під прапором *Pax Americana*, що відстоюється неоконсервативними прихильниками нинішньої адміністрації США, піднімає питання вже не про межі юридикації міжнародних відносин, а про те, чи повинна юридикація міжнародних відносин бути замінена на моралізацію міжнародної політики – моралізацію, яка визначається *етосом* наддержави. Питання ставиться про те, чи залишається право відповідним засобом для реалізації декларованих цілей досягнення миру і міжнародної безпеки, сприяння демократії і прав людини в усьому світі або буде затверджений пріоритет вже не юридично, але етично *виправданих* національних інтересів США.

Ю. Хабермас виражає упевненість, що кантівський проект повинен і може продовжуватися. При цьому деякі підстави для надії на такий

¹ Див.: Habermas, Jürgen. The Kantian project of the constitutionalisation of the international law. Does it have a chance? // Law and justice in a global society. Plenary sessions. Lectures. – IVR: Universidad de Granada, 2005. – P. 115–126.

результат дає та обставина, що нинішня наддержава є найстарішою конституційною демократією в світі. Спорідненість ціннісних орієнтацій між внутрішньою політичною культурою єдиної наддержави, що збереглася, з одного боку, і космополітичним проектом — з другого, принаймні полегшує можливість повернення США до ролі лідера в перетворенні міжнародного права у напрямку до «космополітичного правопорядку»¹.

Професор Вільям Твінінг (Велика Британія) у доповіді «Загальна юриспруденція», намічаючи перспективи розвитку глобальної (космополітичної) юриспруденції, до числа завдань, пов'язаних з використанням текстуальної спадщини, разом з увагою до мислителів та ідей інших традицій, а також розширенням теорій справедливості, вироблених у межах національної держави (зокрема, концепції Дж. Роулза), на всесвітній рівень, відніс більш пильну увагу до класичних текстів західної традиції, що мають відношення до космополітичної теорії права, в першу чергу – «До вічного миру» Канта.

Професор Лондонської школи економіки Девід Хелд в докладі «Принципи космополітичного порядку» розглядав концепцію космополітизму Канта, засновану на понятті «громадянин світу», як безпосередній передвісник сучасних концепцій космополітизму, а кантівське космополітичне право він тлумачив як «здатність представляти себе і бути почутим усередині і за межами політичних співтовариств; це було право вступати в діалог без штучного утиску і розмежування»².

Д. Хелд виділяв вісім принципів, які є формальним виразом космополітичних цінностей і затверджують рівне значення кожної особи в «моральному царстві всього людства»: 1) рівної цінності і гідності; 2) активної дії; 3) персональної відповідальності і підзвітності; 4) згоди; 5) колективного ухвалення рішень з публічних питань за допомогою процедур голосування; 6) включеності і субсидіарності; 7) уникнення серйозної шкоди; 8) можливості підтримки³. При цьому він робить спробу раціонального виправдання космополітичних принципів на основі двох фундаментальних метапринципів, що організують етичний дискурс, — культурно-історичного (автономії) і філософського (неупередженого мислення). Метапринцип автономії є ядром демократії. Метапринцип неупередженого мислення суть моральний каркас для специфічних правил і принципів, які можуть бути загальноприйнятими. Разом зазначені метапринципи космополітизму конституують політичну основу і політичну

¹ *Habermas, Jürgen*. Вказ. праця. – Р. 125.

² *Held, David*. Principles of cosmopolitanism order // Law and justice in a global society. Plenary sessions. Lectures. – IVR: Universidad de Granada, 2005. – Р. 145–146.

³ Див.: Там само. – Р. 146.

філософію для життя в глобальну епоху. Всі ці принципи і становлять, на думку Д. Хелда, основу космополітичного права, що розширює кантівське тлумачення його лише як умов загальної гостинності, і дає підставу розуміти це право як «спосіб представлення рівного морального становища всіх людей, наділення їх правом на рівну свободу і форми правління, що засновані на обговоренні і згоді»¹.

Проблеми формування глобальних наднаціональних інститутів, кризи демократичних засад в їх функціонуванні і способів її подолання шляхом створення нового політичного механізму легітимації процесів глобалізації й подальшого розвитку публічної сфери на засадах права і захисту прав людини (проблеми, що порушувались в кантівському проекті) обговорювалися в докладах Хуана-Рамона Капелі (Університет Барселони, Іспанія), Луїджі Ферраджолі (Університет Камеріно, Італія), Гюнтера Тойбнера (Університет Франкфурта, Німеччина)² та інших всесвітньо відомих правових і політичних філософів.

Логічним продовженням методологічної позиції кантівської концепції торжества миру на основі права буде, на наш погляд, твердження про те, що ХХІ ст. стане (має стати) століттям права, відносним завершенням проекту Канта. Тому грядущий етап розвитку людства може бути названо правовим суспільством, подібно до того, як він вже називається постіндустріальним та інформаційним суспільством.

Надійшла до редколегії 17.11.05

¹ *Held, David*. Вказ. праця. – Р. 158.

² Див.: *Teubner, Gunter*. Globalized society – fragmented justice. Human rights violations by “private” transnational actors // Там само. – Р. 547–562.